

ידידיה צ' שטרן | בנימין בראון | קלמן נוימן | גדעון כ"ץ | ניר קידר

כשיהדות פוגשת מדינה

פתיחה

ידידיה צ' שטרן

מהי "יהדות"? בנות ובני הדורות הקודמים חיו את יהדותם כביטוי של ייחוד רב-ממדי: דתי, לאומי, חברתי ותרבותי. בעבורם ההתקיימות הפיזית, הרוחנית והתודעתית של היהודים כקבוצה מובחנת נזונה מכל רכיבי הזהות האמורים גם יחד כמהות אינטגרטיבית אחת, בלי שיבחינו ביניהם. ואולם שורה של שינויים מהותיים באורחות החיים של יהודים בדורות האחרונים הביאו לידי היפרדותה של חבילת הזהות הזאת. בולטים בהם שניים.

ראשית החילון. מרכזיותו של הרכיב הדתי בזהות היהודית הייתה ברורה מאליה מאז ומתמיד. כך היה בכל גלגוליו של העם: לנוכח המקדש, בחורבנו ובהיעדרו; כשזכינו לשלטון עצמי וכשהתפזרנו בין האומות; בעתות של פריחה, צמיחה ותור זהב וכן בעתות של ניוון, נסיגה ושמד; בגלויות שבמערב ובגלויות שבמזרח. ואולם במאתיים השנים האחרונות לערך ניכרת דומיננטיות להעדפה יהודית חדשה: בני ובנות הקבוצה מעוניינים בשימור זהותם הייחודית באמצעות הדגשה של רכיבי הלאום, החברה והתרבות (או מי מהם), אך רבים מהם דוחקים מעל פניהם את הרכיב הדתי. ואכן, "בניגוד לפורשים מדרכה של הדת בדורות עברו, שבדרך כלל התרחקותם סימנה את רצונם להתפשט מזהותם היהודית הכוללת, המוני היהודים שבחרים בדורות האחרונים באורח חיים חופשי ממחויבות דתית – ה'חילונים' – אוחזים בזהות יהודית מלאה ובלתי מתפשרת".¹ בשבילים הדת איננה רכיב הכרחי של הזהות היהודית. הם אינם חלק מהקהילה היהודית הדתית, אך הם בשר מבשרו של הציבור היהודי במובנים אחרים. שינוי זה הוא קו פרשת מים בהיסטוריה של היהדות, שכן הוא מחדד עד מאוד את שאלת מהותה של היהדות.

הריבוי של עמדות כלפי הדת בתוך הקבוצה המזוהה והמזדהה עם היהדות בדורנו יוצר מחנות רעיוניים וחברתיים של יהודים החלוקים זה עם זה בשאלות

1 ראו ידידיה שטרן, "מבוא", בתוך: יצחק ברנד, מיהו חילוני? קריאות הלכתיות, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשע"ב, עמ' 13.

היסוד של הקיום היהודי. גם אם הם חולקים ברית גורל משותפת (לפחות בתוך מדינת ישראל), הם אינם חולקים ברית ייעוד משותפת. הם חיים יחד ביום-יום קיבוצי המייצר, לפחות כלפי חוץ, חזות של מרקם אחיד המכונה "הברה יהודית", אבל פרשנותם שלהם למציאות החיים שהם חולקים שונה בתכלית. חלוקה גסה של הברה היהודית בישראל על רקע יחסה לדת תבחין בחמישה מחנות עיקריים:² חילונים, מסורתיים, דתיים שאינם אורתודוקסים, דתיים אורתודוקסים וחרדים.³

אנו נמקד את מבטנו רק בשלושה מחנות – חרדים, דתיים אורתודוקסים וחילונים – שמתוכם בוקעים ועולים הקולות העיקריים בשיח היהודי הישראלי.⁴ חשוב להדגיש: שני המחנות האחרים חשובים מאוד בעינינו וראויים לתשומת לב רבה. הקבוצה המסורתית בישראל היא רחבת היקף ובעלת השפעה רבה על אורחות החיים, ויש בה הבטחה גדולה לריכוך המחלוקות המפלגות את הברה הישראלית שיתוארו בהמשך הדברים. המסורתיות היא השקפת עולם מובחנת

2 החלוקה למחנות איננה מתארת את המציאות הישראלית כראוי. היחס אל הדת מורכב, ואין בנמצא קריטריון שעל פיו אפשר למיין את האוכלוסייה. כך למשל, הקריטריון של שמירת מצוות איננו מספק תשובות טובות: כמו שנראה בהמשך הדברים, רבים מהמוגדרים חילונים מקיימים חלק מהמצוות; יש דתיים המעידים על עצמם שהם שומרים רק חלק מהמצוות וכדומה. ככלל נכון יהיה לקבוע שבישראל קיים מנעד זהויות רחב מאוד באשר ליחס אל הדת, ובשנים האחרונות הוא אף הולך ומתרחב. לפיכך נדרשת זהירות בקריאת הנתונים ובניתוח שלהם בנוגע לכל מחנה ומחנה. ואף על פי כן, כדי לארגן את הדיון בקטגוריות מובחנות בחרנו להשתמש בחלוקה המקובלת לחמישה מחנות עיקריים.

3 הסקר האחרון של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, המבוסס על חלוקה שונה של האוכלוסייה היהודית (מעל גיל 20), מציע את ההתפלגות הזאת (על בסיס הגדרה עצמית): חרדים – 8%; דתיים – 12%; מסורתיים-דתיים – 13%; מסורתיים-לא כל כך דתיים – 24%; לא דתיים או חילונים – 42%. ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "האוכלוסייה היהודית: מקומה של הדת בחיים הציבוריים בישראל", הסקר החברתי 2009.

4 ספר זה אינו עוסק בעמדותיהם של יהודי התפוצות בנוגע ליהדותה של מדינת ישראל וגם אינו דן בעמדותיהם של אזרחי ישראל הערבים כלפי המדינה היהודית. הוא מתמקד בשיח הפנים-יהודי והפנים-ישראלי.

וואין להגדירה רק על בסיס שונותה מהקבוצות האחרות – "לא דתית ולא חילונית"), אלא שבנושא הנהון בספר זה – המפגש עם המדינה – ספק אם היא מציגה עמדה ייחודית מובהקת.⁵ ואכן, במהלך הדיון נציג עמדות של כמה הוגים שאפשר לסווגם כמסורתיים – בשער העוסק בהוגים חילוניים. החלוקה אפוא איננה בהכרח חדה, וערכנו אותה לצורכי נוחות הדיון. ובאשר למחנה הדתי הלא אורתודוקסי – הכולל יהודים רפורמים, קונסרבטיבים ואחרים – גם הוא, כמו המחנות האחרים, כולל קבוצות מגוונות הנבדלות זו מזו באופנים רבים. אף שבקרב יהדות התפוצות משקלו הכמותי והאיכותי של מחנה זה גדול ביותר, במדינת ישראל נוכחותו מוגבלת למדי (אם כי בשנים האחרונות בולטותו הולכת וגוברת, וגם המספרים מלמדים על מגמת התחזקות). הזרמים הדתיים

5 הזהות המסורתית עומדת בשנים האחרונות לבחינה מחקרית, והדיון רק בתחילתו. ספר יסוד בתחום, של יעקב ידגר, מציג פרשנות של המסורתיות כ"מודרניות ללא חילון". כלומר, אף שהחילון שולל את המסורת הדתית כלא רלוונטית וחלק מהציבור הדתי והחרדי שולל את המודרניות, המסורתיות מציגה דגם מורכב של שילוב בין מסורת למודרנה. ראו יעקב ידגר, **המסורתים בישראל: מודרניות ללא חילון**, רמת גן וירושלים: אוניברסיטת בר-אילן, כתר ומכון שלום הרטמן, תש"ע. הספר, המתבסס על ראיונות עומק עם מי שמזדהים כמסורתיים, איננו מציג עמדה משלהם ביחס למדינה. מעניין שהמונח "מדינה" כלל איננו מופיע במפתח המפורט שבסופו. ואולם גדעון כ"ץ מציג שלמסורתי יש יחס ייחודי למדינה:

רגישותו המוסרית הופכת את חיי המדינה ואת סדרי השלטון למסגרת הטעונה משמעות דתית. הזדהותו השלמה עם מדינת ישראל אינה כרוכה במימוש הגאולה, כפי שהיא בעולמו המתוח של הדתי האורתודוקסי. המדינה כהוויה חילונית אינה חיצונית לחייו הדתיים אלא היא חלק מהם, אם בסיפוק ואם באכזבה, לא רק לפי סמליה הדתיים אלא גם לפי שיפוטיו המוסריים־דתיים (גדעון כ"ץ, **לעצם החילוניות: ניתוח פילוסופי של החילוניות בהקשר ישראלי**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"א, עמ' 251).

ספר נוסף, של מאיר בוזגלו, טוען שהמסורתיות מציגה חלופה לשתי התשובות השכיחות באשר למשמעותה של היהדות בחברה המודרנית – יהדות לאומית או יהדות הלכתית. היהדות המסורתית, על פי בוזגלו, היא בסיס מפרה לדיאלוג עם העבר ועוגן לפירוש מעודכן של זהויותינו בהווה. ראו מאיר בוזגלו, **שפה לנאמנים: מחשבות על המסורת**, ירושלים: כתר, תשס"ט.

הלא אורתודוקסיים מתייחדים מהמחנות האחרים בעמדותיהם הדתיות (ובעבר גם ביחס של מי מהם כלפי הציונות). בכל הנוגע ליחסם למדינה היהודית קשה לזהות אצלם עמדה ייחודית שמקורה בהשקפת העולם הדתית של חברי הקבוצות.

השינוי השני המכריע בקיום היהודי בדורנו הוא הקמתה של מדינת ישראל. אלפי שנים חיו היהודים בגלות, ולכן החלקים הציבוריים של היהדות הושתקו והיא התעצבה כדרך חיים של פרטים, של משפחות ושל קהילות. עם הקמתה של מדינת ישראל מצב זה השתנה. היהודים החלו שולטים בטריטוריה, ומקיום תמידי כמיעוט נשלט עברו למצב של רוב יהודי האחראי לעצמו. הקמת המדינה כוננה זירה ציבורית יהודית המאפשרת לקיים פוליטיקה יהודית, צבא יהודי, מערכת משפט יהודית ורשות רבים יהודית. זהו חידוש תרבותי, לאומי ורתי מרגש. הפוטנציאל הציבורי של הציוויליזציה היהודית, שהיה גנוז בחשכת הגלות, קיבל אפשרות למימוש. הגולם הוזמן לפרוש כנפיים כפרפר צבעוני. אין פלא אפוא שמדינת ישראל נתפסה כנס המגשים את חלומם של דורות רבים של יהודים.

הקמת המדינה היהודית הייתה אמורה לכאורה להבהיר את שאלת הזהות היהודית. ריכוז של קבוצה מפוזרת במקום אחד, הטלת אחריות מדינית מלאה על חבריה ויצירת הגמוניה תרבותית בספרה הציבורית היו אמורים לשמש חומרי יסוד לבניין האומה. והנה, לאחר שישים וחמש שנות מדינה מתברר כי במקום הכרעה בשאלת הזהות, נהפכה המדינה היהודית לזירה העיקרית של המחלוקת על טיבה של הזהות היהודית. הצלחתה של הציונות הפוליטית עוררה במלוא עוזה שאלות שדרשו הכרעות רעיוניות ומעשיות בדבר טיב הקיום הקולקטיבי היהודי ומשמעותו. תפקודה הממשי של מדינת היהודים הפיח רוח חיים בחזונות שונים שהתחרו זה בזה על מתן פשר, משמעות ומכוונות ל"יהדות" עצמה.⁶

המפגש בין חברה יהודית מרובדת ומורכבת מבחינת מערך אמונותיה וערכיה כמו שלא הייתה מעולם ובין צורת הארגון החשובה ביותר של קיום

6 ראו אביעזר רביצקי וידידיה צ' שטרן, "פתח דבר", בתוך: הנ"ל (עורכים), דברים ושברי דברים: על יהדותה של מדינה דמוקרטית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשס"ז, עמ' 7-12.

יהודי בדורנו – המדינה, שגם היא לא התקימה במובנה העכשווי מעולם, הוא נושא הדיון בספר זה.

לספר ארבעה שערים. בשער הראשון מסורטטת התמונה הכוללת של המפגש בין היהודים בישראל ובין המדינה מתוך הצגה וניתוח של הקשיים העיקריים המאפיינים אותו. אחת החוויות העיקריות של הקיום הישראלי בדורות של תקומת המדינה וביסוסה היא חוויית המחלוקת. מדובר בחזית מחלוקת רחבה ועמוקה, לפרקים אף חריפה, הכוללת אי-הסכמה באשר לסיפור המסגרת הישראלי, המכוונות התרבותית של הישראלים, אופיו של המרחב הציבורי הישראלי ומקומה של הדת במדינה. יתר על כן, היהודים בישראל אף מתקשים להסכים על הדרך שיש לנקוט כדי להגיע להסכמות או להכרעות במחלוקות אלו. דומה שאנו חיים במשבר זהות שצלו מעיב על החיים הציבוריים בישראל בדורנו. ומהתמונה הכוללת לתמונה המגורית. כל אחד משלושת שערי האחרים של הספר מתאר ומנתח את מנעד העמדות המרכזיות ביחס למדינה הרווחות בכל אחת מקהילות הזהות היהודיות העיקריות בישראל.

השער השני עוסק במחנה החרדי. מדובר במחנה שבעבר נתפס שולי והיום – עקב גודלו המספרי הניכר – מרכז תשומת לב ציבורית גדולה ביותר. ככלל, החרדים אינם שותפים לאידאולוגיה הציונית. זו נתפסת בעיניהם כמבקשת ליצור זהות ועם יהודיים חדשים, תולדה של מחשבה לאומית מודרנית שצמחה על רקע התקופה והלכי הרוח במערב – ולכן היא פסולה. החרדים אינם מעוניינים, לפחות להלכה, להשתלב בחברה הישראלית או בבניין הארץ. יחסם למדינה נע בין קרירות מרוחקת ובין שלילה לוהטת. הם מתחבטים בשאלות אידאולוגיות ומעשיות קשות שעצם קיומה של המדינה מעורר, והתשובות שנותנים מנהיגיהם אינן אחידות. גם כאן בחרנו להציג מבנה מודלי, הממייץ את העמדות לשלושה זרמים: הראשון הוא זרם חרדי מתון – "ציונות ללא ציונות" – המקיים סולידריות מעשית עם המדינה, חש הזדהות בסיסית עם גורלה, גם אם אינו מייחס לה חשיבות דתית, אלא רואה בה כלי. עם זרם זה נמנות למשל תנועת חב"ד ומפלגת ש"ס. הזרם השני רדיקלי. הוא אוהז בעמדות אנטי-ציוניות קיצוניות, שולל את עצם זכות הקיום של ריבונות יהודית לפני בוא המשיח (בלי תלות במעשיה) ורואה בה מרידה במלכות שמים. נכללים בו העדה החרדית, נטורי קרתא וקבוצות קצה נוספות. הזרם השלישי, המרכזי, מחזיק בעמדות פרגמטיות בזירה הפוליטית

מתוך שמירה על דו־קיום עם הרוב הישראלי. זרם זה רואה עצמו לא ציוני – אנחנו בגלות בארץ הקודש – ועיקר מעיינינו נתונים להתבצרות תרבותית-חינוכית סביב מוסדות החינוך והדת. זה הקו של אגודת ישראל והתוו אותו המנהיגים העיקריים של המחנה החרדי, בראשם החזון איש, הרב מבריסק והרב שך.

השער השלישי עוסק במחנה הציוני־דתי. מחנה זה, שבשנות קום המדינה ובעשורים הראשונים לקיומה היה רק שחקן משנה בציבוריות הישראלית, נעשה אחד השחקנים הראשיים בדרמה הישראלית של הדור האחרון. היום משקלו היחסי בקביעת סדר היום הלאומי, הן במישור הרעיוני והן במישור המעשי, עולה בהרבה על חלקו היחסי באוכלוסייה. פעם אחר פעם ניצבת הציונות הדתית בלב המחלוקת הישראלית ככוח מניע למחשבה ולפעולה; כף בוחשת המערבלת את השיח הפנים ישראלי. הציונות הדתית מזדהה עם המדינה, אבל מתקשה לקבל את התנהלותה כמדינה שאיננה דתית בהגדרתה ובדרך התנהגותה. ניכרות בה שלוש הצעות להסדרת היחסים בין דת למדינה: דגם ההפרדה (המנתק בין הזהות הציונית ובין הזהות הדתית); דגם הטוטליות (המבקש לשנות את אופייה החילוני של המדינה ולהמירו במדינה דתית); והדגם השכיח ביותר – דגם ההשלמה (המקבל את המדינה מלכתחילה או בדיעבד, אבל רוצה לתקן אותה ולהקל על החיכוכים בינה ובין הדת). תמורות שחלו במחנה הציוני־דתי בדור האחרון – הגברת היסוד הדתי, נטיות משיחיות והדגשת קדושתה של ארץ ישראל – הביאו לידי שינוי ניכר ביחסה של הציונות הדתית למדינה; שינוי שתוצאותיו עשויות להיות מרחיקות לכת. התסיסה הרעיונית של הקבוצה לנוכח אתגרי התקופה מתוארת בשער השלישי בהרחבה.

השער הרביעי מנתח את הגותם של אנשי רוח מהמחנה החילוני בדבר יהדותה של המדינה. עם מחנה זה נמנים מי שהניחו את היסודות לקוממיות המדינית של העם היהודי ומי שמנהיגים את המדינה גם היום. בשער זה יוצרות הדיון מתהפכות: אנשי הציונות הדתית והחרדים סבורים שהם "יודעים" יהדות מהי, והתחבטויותיהם נסבות על מקומה של המדינה ומוסדותיה לנוכח הייחוד היהודי, הברור מאליו. לעומת זאת אנשי רוח חילונים מקבלים את המדינה המודרנית כנתון יסוד – סמכותה וחשיבותה הן נמל המוצא שממנו הדיון מפליג, אלא שהם מוטרדים מהשאלה מהי היהדות (מסורת דתית או תרבות לאומית) ומה השלכותיה על הארגון המדיני. השאלות העיקריות נוגעות הן למקומה של

המדינה כבמה לעיצוב ולביטוי של המורשת, התרבות והזהות היהודיות, והן למועקה תולדת הקרע מהדת, שבעבר הייתה הבסיס העיקרי לחיים קהילתיים פוליטיים יהודיים.

השער ממפה את ההגות החילונית על בסיס חלוקה בין מי שבוחנים את המדינה היהודית באמצעות ניתוח הקשור למדינה ובין מי שבוחנים אותה באמצעות ניתוח הקשור ליהדות. הנמנים עם הקבוצה הראשונה גוזרים את עמדתם מעקרונות אוניברסליים כלליים הנוגעים לאופייה של מדינת הלאום באשר היא. יש בהם התומכים במדינה יהודית משום צירוקים אתיים ופוליטיים הנוגעים לרעיון של מדינת לאום וזכאות להגדרה עצמית לאומית ליהודים, ויש המתנגדים לאופייה היהודי של המדינה משום הסתירה שהם רואים בין צביון יהודי ובין מדינה חילונית ומשום ההדרה של מי שאינם יהודים. מנגד, ההוגים הנמנים עם הקבוצה השנייה, תומכים כשוללים, מבססים את טענותיהם על המשמעות האימננטית שהם מייחסים ליהדות מתוך ניתוח התוכן המיוחס לה לשיטתם.

יחס בין שערי הספר הוא של "שפה אחת ודברים אחרים". כלומר, כל חלקי הספר מכוונים להצגה שיטתית של העמדות העיקריות הרווחות במחנות השונים ביחס ליהדותה של מדינת ישראל. ואולם מימוש המטרה המשותפת הושג באמצעות מתודות שונות שנקטו המחברים: השער העוסק בקהילה החרדית מציג בפירוט את הזרמים התאולוגיים החרדיים העיקריים מהפרספקטיבה של יחסם למדינה מאז הקמתה. השער העוסק בציונות הדתית מתאר דגמים מחשבתיים של התייחסות אל המדינה, כמו שהתפתחו בקהילה הדתית על רצף הזמן ובסמוך לאירועים היסטוריים. שני השערים הללו נוקטים מתודה היסטוריוגרפית: הם ממפים את העמדות מתוך ההקשר ההיסטורי והחברתי שבו הן גובשו. בכך מודגשים יחסי הגומלין הדינמיים בין ההשתלשלות וההתפתחות של הסיפור הציוני-ישראלי בשני הדורות האחרונים ובין העמדות שנקטו ביחס למדינה. השער העוסק במחנה החילוני מתמקד בניתוח עמדותיהם של הוגים חילונים מרכזיים מתוך סיווגם האנליטי לקטגוריות רחבות. זו עבודה חלוצית הפורשת את המנעד הרעיוני הקיים של ההגות החילונית כלפי המדינה. בעתיד יידרש מחקר נוסף שיבחן את הזיקה שבין העמדות של הוגים אלו ובין המציאות הפוליטית והחברתית.

שערי הספר, יחדיו, מציגים מנעד רחב מאוד של השקפות באשר למשמעותה של המדינה היהודית בעיני יהודים ישראלים. ריבוי הדעות מלמד על עומקה של המחלוקת הישראלית, שמצד אחד מזינה את קשיי הקיום היהודי בישראל, את אי-הנחת המתמשכת ואת תוגת הישראליות בדורנו, ומן הצד האחר מפרה את החיים הציבוריים בישראל, מתסיסה את שוק הרעיונות בה ומעמידה פוטנציאל תרבותי גדול בבחינת "עושר שמור לבעליו לטובתו". כך או כך העמדות ביחס למשמעותה של המדינה היהודית הן תשתית העומק של המתח האידאולוגי והחברתי שבתוכו אנו מתקיימים.

הספר מבקש לשמש מדריך אמין למהלכים בגן השבילים המתפצלים של הזהות היהודית-ישראלית בדורנו. יש בו תיאור וניתוח של כל אחד מהשבילים העיקריים לגופו מתוך הדגשת מאפייניו הייחודיים אל מול שאר חלקי המבוך. עניין זה חשוב לשם הבהרה וחדוד של עמדות, ניתוח דעות קדומות ומיקוד נקודות ההסכמה והמחלוקת. עיקרי הדגלים הרעיוניים המונפים בכל אחד מהמחנות – מראשית הציונות ועד ימינו אלה – מוצגים בשיטתיות באמצעות דגם המארגן עמדות אלו על בסיס אנליטי. נוצר ארגז כלים שבאמצעותו אפשר למקם דעות – של הוגים או קבוצות או זרמים מחשבתיים – באשר למשמעות המדינה בתוך המארג הכולל של הוויכוח הישראלי העכשווי.